

Omkring begrepet metatase

Av Martin Kloster-Jensen

Innledning

Ved metatase (gresk metathesis, omstilling) forstår vi etter Bokmålsordboka at to språklyder bytter plass i et ord, eks. *kors* av norrønt *kross* fra gammelengelsk eller *irsk cross* (latin *crux*). Gammelfransk *formage* (lat. *formaticum*, ost) er blitt til *fromage*. Det er kjent at vårt ord *pokker* kommer av *kopper*; engelsk *burn* som svarer til norsk *brenne*. Norsk *briste* sammenligner vi med tysk *bersten*, og vårt veps svarer til lat. *vespa* (tysk Wespe). Th. Lewandowski (1985) gir en rekke eksempler på metatase i slaviske og andre språk. I norsk er *treskel* og *terskel* likestilte former. Det vanligste kjennetegnet på metatase (lydomstilling) er ifølge Lewandowski "Konsonanten-umstellung". Ellers sier han: "Am häufigsten betrifft die M(etatase) l und r." Hans eksempler er bl. a. russisk *moloko* (melk) - polsk *mleko*; tysk *Garten* - tsjekkisk *hrad* (borg).

Et visstnok ikke tidligere brukt eksempel er tsjekkisk *legrace* omdannet av fransk *rigolade* (spøk). - Som vi vet forklarer Falk og Torp aldeles delvis som lydomstilling i eldre dansk *alleledes*. De samme forfatterne sammenholder *tølper* med middelhøytysk *tørpel* (til Dorf).

En definisjon nr. 2 innebærer at "metathèse" har følgende anvendelse (Larousse Lexis):
Chim. Déplacement d'un élément à l'intérieur d'un composé chimique."

Det er min oppfatning at metatase er et brukbart utgangspunkt for å forklare også en rekke andre språklige fenomener.

Vårt materiale er mest hentet fra østnorsk. Emnet er behandlet av Svein Lie (1983 og 1985), Toril Fiva, (1983) og Fretheim (1984). I enkelte tilfeller bruker jeg eksempler fra min egen dialekt (ringeriksk), der jeg gjør meg til talsmann for CV-metatase ved l [l], tjukk l [q], [m], [n], [r], retrofleks r [ɾ] og [v]. Eksempler på CV-metatase er fersk - fresk og terske - treske. En CC-metatase [^vtøqkr3] (tørkle) og [føqkre] (forkle) betrakter jeg som sjelden og i høyden sosiolektisk, i alle fall når det gjelder ringeriksmålet. I de ikke uvanlige uttalemåtene "infulensa" og "kamfulere" (formene skal være kjent også fra finlandssvensk) er det lett å se metatase, og denne kan forklares med en uvelkommen konsonantopphopning i den vanlige uttalemåten. En slik forklaring er imidlertid ubrukelig i [ompqiad3] (olympiade) og [jubelium] (jubileum). En spøkefull form som "muksler" (muskler CC) følger en gang i 1930-årene fremmet men nå muligens glemt teori om "ekspiratorisk rekkefølge". Det er også verdt å nevne at gårdsnavnene Askersrud og Trøttersrud (Askildsrud, Trøttilsrud) synes å ha fått kakuminaler under påvirkning av r. Også dette er da i alle fall delvis metatase.

Transkripsjon

Som lydskrift har jeg brukt en blanding av Storms Norvegia og IPA (International Phonetic Alphabet). Her følger noen eksempler:

hakeparentes [--] i blant for tydelighets skyld ved bruk av lydskrift

kolon: lang vokal [e:]

[q]: tjukk l: [o:qa]

2 og ^v : én- og tostavings tonelag: 'bo:q3 (bordet), , ^vbo:qi (borti), ^vjæ:q3 (gjerde).

Prikk over lydtegn betegner stavelsedannende funksjon: , eks. [^vkåmm6e] (komme med),

[^va:n6t] (annet), smlgn. bergensk ^vspæ:n63 (spennende) og ^vho:n6 (bannord).

Stavelsedannende v: [^vå:v6fø:r3].

Ved [l6] i Norvegia i Word – Dell kommer tegnet for syllabisitet dårlig fram, men det er der; sammenlign i forstørrelse: **l6** og ikke-syllabisk: **l**. Den samme utydeligheten gjelder for syllabisk d: d6.

> "blir til"

< "kommer av, går tilbake på"

æ6 (syllabisk retrofleks frikativ) fås i det Norvegia-tastaturet som jeg har tilgang til, ved først å trykke løftet firettall (4) og så, uten videre, sekstall (6).

Prikken over et lydtegn fjernes igjen ved fornyet trykk på Shift og samtidig Backspace.

I denne lydskriftvarianten har jeg brukt o, u og å med standard norsk uttalemåte.

Fordi prikk under under et lydtegn ikke på én gang kan angi stavelsesdannende funksjon og retrofleks uttale, lar jeg prikken under bokstaven bare bety retrofleks uttale. For stavelsesdannende funksjon har jeg måttet velge noe som ikke tar plassen for retrofleks funksjon, og jeg bruker da noe som står *over* lydtegnet. Jeg har ikke sett "prikk eller loddrett strek over tegnet" noe sted ellers, bortsett fra Lie, som viser stavelsesdannende funksjon med en liten loddrett strek over retrofleks n (2 1985, s. 103). Andre eksempler på lydtegn ved syllabisitet6666: ^vk9æ:æ6 (kjæler), ^vbro:N6 (broren), 'nå:væ:N63 (nåværende), bqant ^va:n6t (blant annet), Sanden (stedsnavn) ^vsa:n66. Vi sier israe:læN63 med stavelsesdannende nasal6, men leilighetsvis også uten. Videre: ^væ:N66 (alen, lengdemålet, samme uttale som ærend, forretning) flert. ^væ:N3r; ^vstø:L6S3 (størrelse), na'tu:3N6 (naturen), 'å:v6får (overfor); ^vga:æmon (Gardermoen); [alt ^va:n6t] (alt annet), spo:3N3 (sporene, begge tonelag og begge betydninger) jfr. graverende og tilværelse; ^vfø66:l6s3 (følelse), ^vå:v3Ta:l6666666666666666

666666s3 (overtalelse) ^vsko:æ6 (skoler), je ^vba:3 Sku (jeg bare skulle), ^vjo:3 Du gjorde du? eller ^vjo:3æu <jo:3rdu; de æ ba:3 Domt.

[N] retrofleks nasal: sko: N6, 'fom:æN (fommelen), ^vpendlæN (pendleren), ^vkjel:æN (kjelleren), ^vle:dæN (lederen), 'niæN (nieren), 'snekkæN (snekkeren), ^vfa:N6 (pater). Det er interessant at "faren" også i betydningen "pater" har beholdt tostavings tonelag (faFir).

Videre eksempler: ^vfan6 - noen sier ^vfa:an - Hølen (steds- og familienavn) 'hø3ln > ``hø:N eller 'hø:N6. Vesterålen blir vest3rål > vest3rå:N6 At vi bruker tonem 2 i annet (^va:n6 t) beviser nettopp at [n] er stavelsesdannende her, og at vi har metatese [net] > [(e)nt]. (Uttalen av *nøkkelen* som vnøkæ N viser sammen med *pendleren* den senkende innflytelsen som ln og rn har på foregående vokal 3.) Andre eksempler: da:len > da3ln > da:N6 eller da:N, nasjonen > nasjoen (eller naSo:n6). Vi ser her igjen fenomenet ved *fanden*. Scenen [^vse:n3n] > ^vse3nn > ^vse6n6. Sammenlign også annen > a:3n > a:n6. Når *foreløbig* blir ^vfå:l6øbi

har -r3l- først blitt -3rl-, og siden er -3rl- gått sammen til -3L-. I ordet *fortvilelse* er utviklingen: fåTvi:3 l:s3 > fåTvi:l66s3. - nå: kām:æN (nå kommer han)6 vil jeg se som metatese av kām:3r3n til kām:33rn > 33N > kām:æN. Nytt eksempel:

premièrer > [premi^væ:æ6]. Ordet *lærerne* kan høres som ^vlæ:æN63 eller ^vlæ:N63 UU *Himmelen*

får uttalen vhimæN. Spøken "morgenstund er tull i grunn" er eksempel på CV-metatase: grunnen > [gru3nn > gru:n > grun]. På samme måte blir "morgen" til må3rn og derpå til må3N. Både *kjernen* og *kjelen* og *kjælen* blir ved metatese til KÆ:N6.

[D] retrofleks d: *inspi* ^vse'3Dem: metatesen består her i at "-erer" blir til "e3rr", og at r'en så blir retrofleks foran d; likedan ved [de me:dfø:æ6] [r3r > (3)rr]. Vi har atter "CV-metatase" i [^vKæ:3STN6] (kjæresten), Andre ekss.: jorden, jorder, månen > måån, moren > mooN, salen > saaln, klanen > klaan, baren > baaN. – Av ovenstående framgår det at l og r gjør s og n kakuminale.

Videre eksempler på CV-metatese: "skoeln" (skolen), som også ellers har meget stor utbredelse, og som vi lydskriver [^vsko:3N], [^vfå:L6ø:bi] (foreløpig) og [fug:æN] (fuglen). I noen tilfeller brukes former som [^vsto:3ln3] (stolene) og [^vo:3N3] (ordene) istedenfor det mer utpreget dialektiske (eller nynorske) ^vsto:qa og 'o:qa (ordene). Et videre eksempel på CV-metatese er ^vlæ:ræ:æ6 (av ^vlæ:r3r3r). Første r og første 3 bytter plass: læ:3r3r. Og 3 foran r kan bli lang æ-lyd: ^vlæ:ræ:r. En ed som "Herren fryde meg" [^vhæ:æN ^vfry:d3 mæi] - med lang æ i metatesen - er i så måte i slekt med uttalen av fanden som [^vfa:a:n].

Dobbel CV-metatese finner vi i ordet skolelærere: [^vsko:L6Læ:rær6] (fem stavelser, sml. nyno. *skulelærarar*), og i morgensolen: [^vmå:Nso:L6n] (syllabisk l : l6).

I "du søler" uttalt med metatese (du søølr) får vi du ^vsø:øæ6 - (æ6 er her stemt frikativ retrofleks, utviklet av tjukk l + r, og stavelsedannende).

Om det utbredte "byne" kan en si følgende: Da g i "begynne" [b31jyn3] er blitt frikativ og, på grunn av y; rundet og palatal, får vi ved elisjon av [3] [by:n3] og det her naturlige tonem 2: [^vby:n3]. Her er ingen metatese.

To eksempler på metatese i setninger: "hvor er det du skal?" [vor æ:3(æ) Du skal] og "hva gjorde Lars?" [va:^vjo:3(æ) La:S]. I begge tilfeller blir en dentallyd (d, l) retrofleks i tidligere naboskap med en (forsvunnet) r. Blant eksempler på CV-metatese vil jeg nevne de meget utbredte nom. ag. pl. - former : {^vle:dæN3} (leder(e)ne), [^vdiktæN3] (dikter(e)ne), [^vfå:3STiliM] (forestilling) osv. samt ^vde:3S (deres). I motsetning til Svein Lie (1985) kan jeg godt slå meg til ro med metatese som en fullgod forklaring på uttalemåten, idet jeg ser denne som en forenkling.

De lydovergangene vi behandler her, omfatter ikke bare "likvidmetatese" (Lewandowski). Et eksempel på at e kan bytte plass med v er [^vå:3v6fø:r6] (ove(r)fører). Første r forsvinner. Og r forsvinner i ^vvæ:m6 på , "være med på". I eksemplene: "vil aldri komme [^vkåmm6] på samme nivå", og hjernen [^vjæNN6] overtar en nasal syllabisiteten fra en følgende, henholdsvis foregående 3. Her er det riktigere å snakke om bortfall av 3 som i gælen (>gæeln)>[^vgæ:N6], fælen (>fæeln)>[^vfæ:N6], alarmerende alar me:3N63, gjerder og gjærer > ^vjæ:æ6, penge(r) > pe:em, rørende < ^vrø:3Ne, pæler > ^vpæææ6, turer < tu:3rr < tu:r6, om måneden > am ^vmåantn6. Videre: ^vføelse, na'tuern, situa'sjoenn, 'krangæln, ^vledærn, ^vskaerr (skarer), ^vfaerr, ^vbaerr, ^vsvaerr, 'dyerne, ameri'kanærne, je ^vun:3S (jeg un(d)res). Lie (2,1985) nevner at Amund B. Larsen oppgir [ha:N6] for *hanen* - jeg må her se en retrofleks *stavelsedannende n* - som alternativ til [ha:3N] og [ha:aN]. - "klanen" og "baren" blir kla:n6, ba:N6. Et annet eksempel: "Han gjorde det": [han vjo:3 D3].

Muligens i slekt med metatese er de følgende uttaleeiendommelighetene:

Foran likvid etter pause hører vi ofte satt inn en [e]. Her er noteringer fra TV:

"e langs Mjøsa", "e regjeringen". Slik ekstra lyd blir helst lagt merke til av folk som er hørselshemmet; disse fester seg som kjent ofte ved ekstrasfonematiske detaljer som andre overhører.

Et annet "løst [3]" høres nå gjennomgående i østnorsk etter konjunksjonen "at" foran t og d: "atte trærne - -", "atte Tyskland - -", "atte de - -", "atte delene - -", "- - du må aldri tru atte han - -", "han sa det atte vi må - -", . En slik schwa er ellers kjent i ringeriksk og i deler av

Oslo-området som fast bestanddel av "at" i setningsutlyd: "det er så kaldt atte"; "du er så dum atte"; "- han var så sint atte".

Falk og Torp nevner *dumrian* og *klodrian* med opprinnelse "dummer Jan", og Kloderjan (jfr. kludre, klodre). Også her er det lett å tenke på metatese, men nå er det *r* som tar plassen til *e*, som så forsvinner og gjør *j* stavelsebærende: [i]. Det samme med *klodrian*. Vi husker Mr. Pickwick's tjener Samuel hvis far kalte ham Samivel, med ombytte av stavelsebærende funksjon for [j] og [u]. Overgangen fra Paul til Pavel er interessant fordi her sammen med metatese kommer en ny stavelse: u > ve. Vi kan se dette som VC-metatese med ny syllabisitet. Jeg finner det også rimelig å anta at metatese ligger til grunn ved egennavnene Anders (Andreas) og Lammers (Lambrecht). Forsnakkelse (slip of the tongue) kan i svært mange tilfeller betraktes som metatese. Eksempler: grimlende og "*spiseflikkeri*" (forekommet i en lunsjpause). "Hensmesiktig" (for hensiktsmessig) kan godt tenkes oppstått ved forsnakkelse. En årsak kan da ses i "talens økonomi", der konsonantfølgen *ktsm* unngås og "den ekspiratoriske rekkefølge" kommer til sin rett. - Alf Sommerfelt har nevnt gibortsdag, undervisitet og "låg kum" (locum) som eksempler på forståeliggjøring av fremmede ord.

Et interessant aspekt i denne forbindelsen er den franske flertallsdannelsen av ord på -al: égal - égaux (>latin egales). Peter Rokseth, som også var språkmann, snakket i 1937 i denne forbindelsen om "u-elementet i l". Vi kan her tenke oss en språklyd sammensatt av flere "elementer", og at ett element - i dette tilfellet rundingen i en vokal - kan gjøre at en vokal erstatter ett eller flere fonem (-ales). Metatesen i betydningen "métaphonie" eller omlyd (Larousse Lexis), blir da ganske komplisert.

En poesiform som jeg mener har en slektning i metatesen, er det såkalte "Schüttelreim", som jeg vil oversette med "risterim", der fonemer i et ord blir byttet om og gir et nytt innhold til verset. Eksempler er sjeldne i norsk; ett (beslektet og bare spøkefullt) er linjen i "Blant alle lande i øst og vest": - *hvor gamle hedre de unge fedre som bygde der*. Et annet forsøk på parodi er fra revyscenen den respektløse (men uimotståelige) omdiktingen av hele "Terje Vigen". (*Der bode en underlig nøgen en - -. Med Pigerne havde han skjemtssomme børn*. osv.) - Nordahl Grieg leker med risterim - og gjør dessuten en fin fonetisk observasjon - i det ellers avorlige diktet "Kringsatt av fiender" (her sitert fra Jostein Gaarders kronikk i Aftenposten 30.12.1985) der to (adskilte) verslinjer lyder: *søk det og dyrk det - - - - - øk det og styrk det!* Det kan ligne helligbrøde å dissekere krigspoesi på denne måten.. Men for en språkforsker er intet hellig, eller som Herbert Pilch (keltolog og fonetiker) engang muntlig uttrykte det: "Linguisten haben keine Scham." I det nevnte eksemplet fra Nordahl Grieg kommer nå i tillegg at *t* etter *s* (*styrk*) mister aspirasjonen og slik blir fonetisk identisk med *d* i samme rekkefølge. En "Schüttelreimer" har mange muligheter, og virksomheten er eller har vært en sport i en rekke språk. Innholdet er undertiden frivolt, og skal ikke behandles videre her. C. Palm-Nesselmanns og Manfred Hanke gir et mangfold av eksempler på Schüttelreim fra tysk og en rekke andre språk: engelsk, (spoonerisms), fransk, (contrepets), latin (quassisoni, ristede lyder).

Til syvende og sist lar det seg hevde at all riming - også selvfølgelig bokstavriming (alliterasjon)- er metatese. Men ved bokstavrim er forholdet at det ikke er fremlyden i ord men resten av ordstrukturen som blir "ristet". Om vi sier at *rim - også bokstavrim - er cc-metatese med betydningsendring*, har vi likevel dekning hvis vi også (som noen) regner "fester Einsatz" (glottal stop eller catch) som konsonant: *Æren øker folkets arbeid*. - Det er belagt at et hollandsk barn en gang fant at også tall kunne "rime". Men da vil vi helst snakke om overført betydning.

Et godt rim forutsetter likhet i lyd og rytme fra og med trykksterk stavelsekjerne og utverslinjen; hjerte - smerte. Dette vil utvide begrepet metatase, men det grunnleggende, omstillingen, består. Et fullstendig rim forutsetter også etter min mening at tonelaget er det samme i rimparet: *mannen* rimer ikke med *kannen*. En trykksterk stavelse kan dessuten i rim ikke følges av en bitrykk-stavelse uten at bitrykket også følger i det ordet som det rimes med: *sjudel* (syvdel) rimer således ikke med *nudel*, *fradel* (fra-del) ikke med *adel*. Det er altså to grunner til at *andel* ikke rimer med *handel*. Likevel vil kanskje noen holde med André Bjerke når han sier at en liten ujevnhet i et rim er som en ubetydelig skjeling i en vakker kvinnes ansikt: den bare øker skjønnheten.

Vi vil forsøksvis kalle rim for metatase (omstilling) i semi (betydning) med bibehold av fonem- og tonemstruktur samt trykkmønster fra og med kjernen i den trykksterke stavelsen. Eksempler : hel - del, vei - skrei, yte - skryte, klok - krok, stramme - skramme, splitte - skritte, handel - vandel, forsømme - fordømme.

Etterord

Med dette har vi foreslått en utvidelse av det lingvistiske begrep metatase. Vi må også huske at metatase har anvendelse på andre felter. *Larousse de la langue française, Lexis 1979* definerer "metathèse" som "*Ling. Altération d'un mot par déplacement de voyelles, de consonnes ou de syllabes à l'intérieur de ce mot.* Her gis eksemplet med *fromage*. - *Trouble* forklares i *Petit Larousse 1966* som utviklet av latin *turbidus*. En hypotetisk forklaring i *Larousse Lexis* er metatase ved krysning av *turbidus* og *turbulentus* fra lavlatin *turbulus*. *Fowler's Concise English Dictionary (1989)* gir definisjoner både fra lingvistikk og kjemi. Når *Larousse Lexis* omtaler *i-omlyd* som *métaphonie*, snakker vi om betydningsendring, som ved omlyd.. Vi har altså her en grunnleggende annen prosess enn f. eks. ved *fromage, trouble, tølper og hveps*; men "Lautumstellung" er det jo like fullt. *Trouble* utviklet av *turbulus* er like enkelt som *kors* av *cross*.

Litteratur:

- Falk og Torp: Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog. 1903 - 1906.
Bjørn Ringstrøms antikvariat. Oslo 1992.
- Fiva, Toril: Noen fonologiske regler i norsk - med utgangspunkt i Bodø-dialekten. Ei autosegmental analyse. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift 1/1983, 13-40.*
- Fretheim, Thorstein: Kort merknad om 'teleologiske' regler i norsk fonologi. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift 1/1984, 27-29.*
- Hanke, Manfred: Die Schüttelreimer. Bericht über eine Reimschmiedezunft. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1968.
- Larousse de la langue française. Lexis, 1979.
- Lewandowski, Th.: Linguistisches Wörterbuch. Uni-Taschenbücher 201. Quelle und Meyer, Heidelberg. 4., neu bearbeitete Auflage 1985, Bd. 1-3., s. 664
Liquidmetathese og s. 684 *Metathese*.
- Lie, Svein: Noen fonologiske regler i norsk med utgangspunkt i hedalsmål. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift 1/1983, 3-12.*
Mer om fonologiske regler. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift 2/1985, 101-108.*
- Palm-Nesselmanns, C.: Schüttelreime. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1967.
- Paulsen, Ragnhild: Ordbok over nøttlandsmålet 1981. Vestfold historielag.
- Petit Larousse 1966.
- Sommerfelt, Alf: Sprogvidenskap.

Jeg takker Arne Kjell Foldvik for kritisk lesning av manuskriptet og verdifulle råd samt litteraturhenvisninger. Jeg alene har ansvaret for feil og unøyaktigheter. Førstebibliotekar Jan Engh, Universitetsbiblioteket i Oslo, takker jeg for at han har lagt dette arbeidet ut på nettet, slik at det har blitt tilgjengelig for alle interesserte.

Bekkestua 17. oktober 2007

Summary

An attempt is made to consider metathesis in a wider and more precise perspective than "transposition of sounds or letters in words" (Fowler's English dictionary). It is proposed that spoonerisms as well as "slips of the tongue" and vowel-mutation (umlaut) be considered in this frame. For transcription purposes, an intermediary has been found between two systems: Storm's Norvegia and that of the International Phonetic Association.